

СӨЗДЕРДІ ТАПТАРҒА ЖӘНЕ ТОПТАРҒА БӨЛУ ТУРАЛЫ

Оразбаева Ару Темур қызы

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

Гуманитар пәндер факультеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының студенті

Ғылыми жетекші:Гулжан Азизбековна Анарбекова

Аннотация: Мақала қазақ тіліндегі сөз таптары жайлы өрбімек. Лингвистиканың грамматика саласы негізгі екі салаға бөлінеді: оның бірі – морфология, екіншісі – синтаксис. Бұл салалардың әрқайсысының өздеріне тән зерттеу объектілері бар. Солардың ішінде морфологияның негізгі объектісі – сөздердің тұлғасын, формасын, грамматикалық сипатын және сөз таптары мен топтарын қарастыратын күрделі сала.

Кілтті сөздер: Тіл-құрал, автор, ұтымды ойлар, предикаттық қатынас, тақырыпша.

Annotation: The article is about word classes in the Kazakh language. The grammar branch of linguistics is divided into two main branches: one is morphology and the other is syntax. Each of these fields has its own research objects. Among them, the main object of morphology is a complex field that considers the personality, form, grammatical character of words, and word classes and groups.

Key words: Language-tool, author, rational thoughts, predicate relationship, sub-theme.

Зат есімнің жеке сөз табы ретінде танылуы А. Байтұрсынов еңбектерінен басталады. Оның қазақ тілінің дыбыс, сөз, сөйлем жүйелерін үйретуге арналған «Тіл-құрал» атты үш бөлімнен (үш кітаптан) тұратын оқулығында сөз таптарына қатысты алғашқы мағлұматтар берілген. 1914 жылы шыққан «Тіл-құралда» ол (бірінші жылдық) сөздерді мағынасына қарай зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, демеу, жалғаулық, одағай деп тоғыз сөз табына жіктеп, әрқайсысын тілдік нақты мысалдармен сипаттаған.

Ғалым зат есімге «Сөздердің кейбіреуі нәрсенің өзін атайды. Осындай нәрсенің өзін атайтын сөздерді зат есім дейміз,- деген анықтама беріп, зат есімнің кім? не? сұрақтарына жауап беретіндігін және бұл сұрақтардың қойылу жүйесін де көрсеткен: «Кім? деп сұраймыз адам туралы. Не? деп сұраймыз басқа заттар туралы».

А.Байтұрсынов «Тіл-құралдың» (екінші жылдық) 1915 жылғы басылымында зат есімге кеңірек тоқталған, яғни «Заттарды көзге көрінетін, құлаққа естілетін, мұрынға иіскелетін, тілге татылатын, денеге сезілетін деректі

заттар, екіншілері - көзге көрінбейтін, құлаққа естілмейтін, мұрынға иіс келмейтін, тілге татылмайтын, денеге сезілмейтін, адам ақылмен ғана білетін дерексіз заттар», - деп екіге бөліп, «Сол деректі һәм дерексіз заттардың атын көрсететін сөздерді зат есім» деген анықтама берген.

Бертінде, 1930 жылдары морфология мәселелері зерттеу нысанына айналып, ғылыми түрде талдана бастады. Бұл жерде қазақ тілі грамматикасының тұңғыш авторы, профессор Қ.Жұбановтың еңбектерінен де сөздерді таптастыру мәселесі, соның ішінде зат есім жеке сөз табы ретінде танылғанын байқауға болады. Қ.Жұбанов жасаған «Қазақ тілінің программасында (1936)» сөз таптары жеке тарау етіп көрсетіліп, зат есімнің өзіне тән ерекшеліктерін түсіндіру мақсатында 20 сағат берілген. Сондай-ақ ғалым «Қазақ емлесі мен грамматикасының кейбір мәселелері» атты мақаласында зат есімді «заттың өзін көрсететін септік, тәуелдік, көптік, *-шы* (кәсіп) қосымшаларын ертетін затты ғана анықтап, анықталушы сөзіне жалғас қана тұра алатын түбір болады», - деп сипаттаған.

Сөз таптарына қатысты пікірлерді академик Н.Сауранбаев еңбектерінен де кездестіруге болады. Оның 1939 жылы «Халық мұғалімі», журналында жарияланған «Қазақ тіліндегі сөз таптары және олардың таптастырылуы туралы» деген мақаласында сөздерді таптастыруды жүйелеу жөнінде ұтымды ойлары бар.

1954 жылы шыққан «Қазіргі қазақ тілі» атты оқулықта да зат есім жеке сөз табы ретінде қарастырылды. Зат есімге байланысты жүйелі пікір көрнекті ғалым А.Ысқақовтың «Қазіргі қазақ тілі» (1964, 1974, 1991) оқулығында кеңінен қамтылды. Осы оқулықта зат есімнің семантикалық, морфологиялық және синтаксистік белгілері толық сипатталған.

Зат есімге қатысты пікір 1967 жылы шыққан «Қазақ тілі грамматикасында» да бар. Ондағы «Зат есім» тарауын С.Омарбеков жазған. Бұл тарауда зат есімнің жасалу жолдары, түрлену жүйелері талданған. Ғалымның талдауындағы бір ерекшелік - қазақ тіліндегі зат есімдерді өзге тілдердің зат есім жүйесінен ерекшелейтін белгілердің бірі - жақтылық және жақсыздық категориясы деп дәлелдеп, «Жақтылық пен жақсыздық категориясы» деген тақырыпша берген. Автор «Лексикалық мағынасы тек «адамды» білдіретін зат есімдер ғана жіктеу есімдіктерінің барлық түрімен предикаттық қатынаста айтыла алады, ал зат есімдердің басқа түрлері еш уақыт жіктеу есімдіктерімен предикаттық қатынасқа түсе алмайды», - дей келіп, зат есімдердің жақтылық пен жақсыздық категориясы дегенді «зат есімдердің жіктелу қасиетінің бар - жоқтығы тұрғысынан ғана алып түсіну қажет» деген түсініктеме берген. Шын мәнінде, зат есімнің барлығы жіктеле бермейтіндігі, әрі жіктік категориясы зат есімнің категориясына жатпайтындығы ғылымда дәлелденген жағдай. Сол себепті ғалымның қазақ

тіліндегі зат есім категорияларының қатарына жақтылық, жақсыздық категориясын енгізуі қолдау таппады. Сондықтан болар 2002 жылы шыққан «Қазақ грамматикасы» авторларының бірі ретінде С.Омарбекұлы «Зат есім» тарауын жазғанда бұл тақырыпшаны өзгертіп, зат есімнің жақтылық, жақсыздық категориясы жайлы пікірін кеңейтіп, «үш жақта бірдей жіктелу қабілеті бар адамға байланысты зат есімдерді шартты түрде жақты зат есімдер, ал үш жақта бірдей жіктелу қабілеті жоқ адамнан басқа зат атауларына байланысты зат есімдерді жақсыз зат есімдер деп атасақ болады ...бұл жердегі жақты, жақсыз дегенді тек жіктік жалғауымен ғана байланыстыра ұққан абзал», - дей келіп, бұл мәселені «Адамзат және ғаламзат есімдері» деген тақырыпшамен берген.

Зат есімге байланысты еңбектердің бірі- Ә.Төлеуовтің «Қазақ тіліндегі зат есім категориясы» атты оқу құралы. Автордың бұл еңбегіндегі зат есімдерге берілген лексика-семантикалық сипаттамасы, немесе зат есімнің синтаксистік қызметіне, морфологиялық белгілеріне байланысты айтқан тұжырымдары алдыңғы еңбектермен үндесіп жатыр.

Пайдаланатан негізгі әдебиеттер:

1. Мирзиёев Ш.М. Біз бірге Өзбекстанның еркін және гүлденген демократиялық мемлекетін құрамыз. Ташкент, «Өзбекстан» НМИУ, 2017. 29 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Заң үстемдігі мен адам мүддесін қорғау – ел дамуы мен халықтың әл-ауқатының кепілі. «Өзбекстан» НМИУ, 2017. - 47 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Біз ұлы болашағымызды қайсар да асыл халқымызбен бірге құратын боламыз. «Өзбекстан» НМИУ, 2017. - 485 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Адамгершілік, мейірімділік, жасампаздық – ұлттық идеямыздың негізгі іргетасы. – Ташкент, 2021 ж
5. Каримов И. Жоғары руханият – жеңілмес күш. -Т.: “Маънавият”, 2008, 84 бет.